

Den menneskelige arbejdsproces

Michael Husen, 1984

Arbejdet som menneskelig aktivitet

Arbejde er en særlig form for aktivitet, som kun mennesker udfører. Det gælder derfor først og fremmest om at finde frem til, hvad der er det særlige kendetegn ved denne aktivitet. Hvad det er, der gør netop den menneskelige arbejdsproces til noget særligt.

Lad os først slå fast, at en arbejdsproces ikke er det samme som et job eller "erhvervsarbejde". Det er ikke kun den, der "går på arbejde" hver dag, der arbejder. Den hjemmegående husmor udfører masser af arbejdsprocesser (vaske op, lave middagsmad, købe ind, osv.), og det samme gør en skoleelev, der laver lektier (skrive stil, løse en matematikopgave osv.), og en pensionist, der dyrker sin kolonihave (så persille, luge, hygge kartofler osv.). Man kan sagtens være "arbejdsløs" og alligevel udføre arbejdsprocesser. Egentlig skulle man derfor kalde det at være "job-løs" i stedet for "arbejdsløs". Hvis man har et lønarbejde eller er selvstændig erhvervsdrivende, består dette i, at man udfører en række arbejdsprocesser dagen og ugen igennem, hvor disse arbejdsprocesser er tilrettelagt på en bestemt måde. Lønarbejdet eller erhvervet må altså opfattes som en bestemt måde at organisere arbejdsprocesser på, en måde, der er forskellig fra den hvorpå en husmors eller en skoleelevs arbejdsprocesser er organiserede. Vi vil altså koncentrere os om at se på selve den enkelte arbejdsproces, hvad enten den udføres som del af et "erhvervsarbejde" eller ej.

Fysikkens arbejdsbegreb

I fysikken har man et arbejdsbegreb, der er veldefineret, men til gengæld alt for vidtfavnende. I fysisk forstand finder der en arbejdsproces sted, hver gang en ting flyttes fra ét sted til et andet, eller hver gang en energimængde omdannes eller flyttes. Det er altså en arbejdsproces, når en istap smelter, når et vissent blad falder fra et træ, eller når en levende celle deler sig. Alle processer er arbejdsprocesser ifl. denne definition. Det vil også sige, at alt, hvad både dyr og mennesker foretager sig, bevidst eller ubevidst - selv det at blinke med øjnene - er arbejdsprocesser. Dette arbejdsbegreb er alt for bredt, idet vi er ude efter at indkredse det, der er specielt ved netop menneskers arbejde. Lad os derfor tage udgangspunkt i nogle synspunkter på arbejdet, der fremhæver en særlig menneskelig egenskab ved dette.

John Deweys arbejdsbegreb

Filosoffen John Deweys menneskesyn er naturalistisk i sit udgangspunkt, dvs. han betragter mennesket som en biologisk organisme og som en del af den øvrige natur. Planter og dyr lever i en stadig vekselvirkning med omgivelserne, hvor de dels optager næring fra miljøet og dels laver forandringer i dette miljø. Menneskenes liv og udfoldelse er også en vekselvirkning med resten af

naturen, blot er den mere kompliceret end dyrenes og planternes. Mennesket anvender redskaber og gør brug af sin intelligens, som også er et redskab i menneskets samspil med omgivelserne. Derved bliver det muligt for mennesket at udføre aktiviteter, som er mere komplicerede og kræver mere planlægning end de aktiviteter, dyrene er i stand til at udføre.

Det er opdagelsen og brugen af extra-organiske redskaber (redskaber uden for kroppen/MH), som, både i menneskeracens og i det enkelte individs historie, har muliggjort komplicerede aktiviteter af lang varighed - det vil sige aktiviteter, hvis resultater er udsat i lang tid. Og, som vi allerede har set, er det denne forlængelse og udsættelse, der kræver en stigende brug af intelligens. (Dewey s. 75f).

Denne form for menneskelig aktivitet kalder Dewey "arbejde" (work), hvilket ikke må forveksles med "lønarbejde" (labor), som er en form for arbejde, hvor arbejdsresultatet kun har værdi, fordi det kan byttes med noget andet. "Labor" er et økonomisk begreb, hvorimod "work" er et antropologisk begreb dvs. et begreb, der siger noget om menneskets natur. En arbejdsproces i denne forstand adskiller sig også, ifl. Dewey, fra "leg" ved netop at have en intellektuel kvalitet. I arbejdsprocessen er det et mål, der ligger et sted ude i fremtiden, der styrer ens aktiviteter, medens legen hele tiden bærer formålet og behovsopfyldelsen i sig selv. Små børn er ikke i stand til at lade deres aktiviteter styre af et fjernt formål. Det er en evne, der udvikles efterhånden som barnet modnes, og som hænger sammen med evnen til behovsudskyldelse. Til gengæld må man være opmærksom på, at barnet fra en vis alder (omkring slutningen af børnehvealderen eller begyndelsen af skolealderen) bliver parat til, og får behov for, at udføre egentlige arbejdsprocesser. Hvis det på det tidspunkt ikke får mulighed for det, vil det blive hæmmet i sin udvikling. Andre arbejdsopdagere, f.eks. Kerschensteiner og Freinet, har den samme opfattelse.

Arbejdsbegrebet hos Karl Marx

Karl Marx fremhæver det samme element af bevidst planlægning og formål i det, som er den specielt menneskelige arbejdsproces. Selv om f.eks. bierne bygger meget kunstfærdige celler i voks, er der den afgørende forskel, at bierne arbejder "pr. instinkt" medens mennesker arbejder ud fra en bevidst plan:

Det, der på forhånd udmærker den dårligste bygmester frem for den bedste bi er, at han har bygget cellen op i tanken, før han bygger den op i voks. Ved slutningen af arbejdsprocessen fremkommer et resultat, der allerede ved begyndelsen af processen eksisterede som en forestilling hos arbejderen, altså allerede ideelt var til stede. (Citeret fra Witt-Hansen, s. 33)

Georg Kerschensteiners arbejdsbegreb

Endelig vil jeg her inddrage arbejdsopdageren Georg Kerschensteiners syn på arbejde.⁴³ Ifl. Kerschensteiner er arbejde for det første en form for selvvirksomhed. Heri ligger, at arbejdsprocessen er sat i gang af personens egen frie vilje, dvs. at den ikke blot er en mekanisk uvilkårlig reaktion på nogle ydre eller indre påvirkninger. Knæ-refleksen er f.eks. ikke selvvirksomhed. Desuden vil selvvirksomhed sige, at aktiviteten er udtryk for personens selv, dvs. at den er planlagt og styret af den, der udfører den. Endelig indebærer selvvirksomhed, at

handlingen virker formende tilbage på selvet. Personen er ikke helt den samme efter at have udført en "selvvirksom" handling. Han har, for at bruge mit udtryk fået bekræftet eller ændret sin identitet.

Det er imidlertid, ifl. Kerschensteiner, ikke nok at betegne arbejdsprocessen som selvvirksomhed. Også leg, beskæftigelse og sport er selvvirksomhed. For at være en arbejdsproces kræves det, at formålet med aktiviteten er at fuldende et "værk".

Arbejdet er nemlig den aktivitet, der som den eneste af de fire former er rent indstillet på værket. Aktiviteten fortjener kun betegnelsen "arbejde", hvis dens formål er fuldendelse af et værk. (Theorie der Bildung s. 451f)

Værket er det, der skal gøres, det resultat, som arbejdsprocessen skal ende med. Den, der udfører arbejdet, skal altså i sin tilrettelæggelse og styring af arbejdsprocessen have dette formål, sagen, for øje, og lade sig styre af den. Kun da udfører han en egentlig, (saglig) arbejdsproces. Hvis han lader sig styre af, hvad der er mest bekvemt, eller er mest lystbetonet, er det ikke længere sagen eller fuldendelsen af værket, der er styrende, og så er det heller ikke længere en egentlig arbejdsproces, men f.eks. "beskæftigelse" eller "leg". Det fremgår heraf, at en arbejdsproces kræver, at den, der udfører den, er parat til at udholde de anstrengelser, der evt. er nødvendige for at gennemføre opgaven.

Arbejdet som bevidst proces

De tre anførte teoretikere repræsenterer vidt forskellige filosofiske retninger (henholdsvis naturalisme, historisk materialisme og hermeneutik), men alligevel ses det, at de er forbavsede enige om beskrivelsen af den specielt menneskelige arbejdsproces. Til forskel fra enhver anden naturlig proces, der blot forløber med en begyndelse og en afslutning, har en menneskelig arbejdsproces derudover det særlige, at den arbejdende person ved begyndelsen af processen forudser og beslutter, hvad processen skal ende med.

En menneskelig arbejdsproces indebærer altså selvbevidsthed, til forskel fra dyrenes aktiviteter, som er ren hengivelse. Det er ved hjælp af selvbevidstheden, at en arbejdsproces får en hensigt, et formål udover blot at være en naturproces. Ved en menneskelig arbejdsproces skabes der ikke bare et produkt, et resultat; der sker samtidigt det, at en hensigt er blevet til virkelighed. At arbejdsproduktet har en mening eller en værdi både for den, der har udført det, og for andre, som på en eller anden måde stifter bekendtskab med det. Den, der har udført arbejdet, er blevet styrket i sin selvopfattelse, har fået nyt materiale til sin identitet, medens andre kan tage ved lære af arbejdsproduktet, kan se nogle nye muligheder og værdier i det, og evt. videreudvikle den metode, der er anvendt ved udførelsen.

Arbejde og tidsbevidsthed

Fordi den menneskelige arbejdsproces har denne karakter af selvbevidsthed og hensigt bliver menneskets tilværelse historisk. Det er gennem målbevidste og værdiskabende arbejdsprocesser, menneskeheden har skabt sin egen historiske udvikling med alt, hvad den indebærer af kultur, sociale institutioner og ideer. Det er først og fremmest Hegel og Marx, der har gjort opmærksom på, at mennesket har skabt sin historie - og dermed skabt sig selv - gennem arbejdet. Paulo Freire, som

tilhører den samme filosofiske tradition, beskriver, hvorledes selvbevidstheden giver menneskene en tidsdimension i deres liv, til forskel fra dyrene:

Mennesker er derimod vidende om deres aktivitet og om den verden de befinder sig i. De fungerer i overensstemmelse med de mål de har sat sig, og deres beslutninger kan lokaliseres i deres indre, i deres forbindelser med verden og med andre, og de tilfører verden deres skabende nærvær ved hjælp af de ændringer de foretager på den. Ulig dyr lever de ikke kun; de eksisterer og deres eksistens er historisk. Dyr gennemlever deres liv på et tidløst jævnt ensartet grundlag, mennesker eksisterer i en verden som de konstant genskaber og ændrer. For dyr er "her" alene de naturlige omgivelser, hvor de kommer i indbyrdes kontakt; for mennesker betyder "her" ikke kun et fysisk rum men også et historisk rum." Strengt taget eksisterer "her", "nu", "der", "i morgen" og "i går" ikke for dyret, hvis liv - fordi det ikke har nogen bevidsthed om sig selv - er fuldstændigt fastlagt. Dyr overskrider ikke de grænser der er dem pålagt af "her'et", "nu'et" eller "der'et". (Freire s. 74)

Den tidsdimension og historiske bevidsthed, mennesket har til forskel fra dyrene, hænger sammen med tidsperspektivet i arbejdsprocessen. Fra beslutningen tages om at ville nå et bestemt mål og til dette mål faktisk er nået, går der et stykke tid, hvori man skal udføre de nødvendige aktiviteter for at nå målet. Man må altså udsætte sin tilfredsstillelse og vente til arbejdet er udført. Det er opdelingen af arbejdsprocessen i forskellige adskilte faser, der giver denne tidsdimension og dermed også nødvendiggør, at arbejdsprocessen som helhed er en bevidst aktivitet. Uden selvbevidsthed, bevidsthed om, at "nu vil jeg udføre dette stykke arbejde" kan man ikke gennemføre en (ægte menneskelig) arbejdsproces.

Arbejdsprocessens faser

Arbejdsprocessen begynder altså med en beslutning om, at man vil realisere et bestemt mål. Herefter må man tage stilling til, hvordan man vil bære sig ad, hvilken metode man vil anvende for at nå målet. Man må planlægge sit arbejde. Når man har valgt en fremgangsmåde, skrider man til udførelsen af arbejdet og gør alt det, der er nødvendigt, indtil målet er nået og det, man havde planlagt, er realiseret. Til sidst vurderer man, om målet virkelig er nået, og om arbejdet er udført tilfredsstillende. Man kan altså inddele arbejdsprocessen i 4 faser: 1) beslutningen, 2) planlægningen, 3) udførelsen og 4) værdsættelsen.

Denne inddeling af arbejdsprocessen i 4 faser svarer nøje til det pædagogiske undervisnings- og indlæringsprincip, der kaldes "projektarbejde", et princip, der har rødder tilbage til Deweys pædagogik og hans syn på den menneskelige tænkning og erfaringsdannelse.

Projektarbejde

I et projektarbejde tager man udgangspunkt i en problemformulering. Man har et "problem", som helst skal være et virkeligt, praktisk eller teoretisk problem (f.eks. at bygge et skib, at få en kommune til at anlægge nogle legepladser til børnene, eller at finde ud af, om der er en sammenhæng mellem bestemte arbejdsforhold og kræftsygdomme). Så analyserer man problemet og opstiller en hypotese, dvs. en formodning om, hvordan det kan løses. Derefter foretager man de ting, der er nødvendige for at afprøve hypotesen. Til sidst evaluerer (vurderer) man sit

projektarbejde og ser, om problemet er tilfredsstillende løst, dvs. ser om hypotesen er holdbar. Hvis ikke, begynder man evt. forfra med at opstille en ny hypotese, dvs. lægger en ny plan, osv. (processen kan foregå flere gange frem og tilbage). Den pædagogiske, indlæringsmæssige og dannelsesmæssige virkning ved projektarbejdet ligger i, at de ting, man må sætte sig ind i (f.eks. skaffe sig viden om nogle kemikaliers sammensætning og virkning) og de ting, man må udføre undervejs i projektet, får en særlig betydning for deltagerne, fordi de indgår organisk i den helhed, der udgøres af projektets formål. Arbejdet med projektet bliver derfor ikke kun en mekanisk indlæring af en bunke viden, der er løsrevet fra sin sammenhæng med det, den skal bruges til. Et ægte projektarbejde involverer deltagerne som personer og griber dermed ind i deres identitet (når jeg skriver "ægte" er det for at tage forbehold over for alle de tilfælde, hvor "projektarbejde" blot er en ydre form, som anvendes i en undervisningssituation, hvor udgangspunktet ikke er noget virkeligt problem, men blot et krav om at bestå eksamen, og hvor løsningen af det derfor heller ikke nødvendigvis engagerer deltagerne som personer).

Det er ikke tilfældigt, at beskrivelsen af et projektarbejde og beskrivelsen af en arbejdsproces falder sammen. Det er blot udtryk for, at den specielt menneskelige aktivitet: arbejdsprocessen, som involverer selvbevidstheden og identiteten, også er en effektiv måde at lære noget på. Et projektarbejde er simpelthen en arbejdsproces, og et virkeligt projekt som pædagogisk form adskiller sig ikke fra projekter i det "virkelige" liv. Også der, i industrien, i forvaltningen, i politik, i hjemmet osv. foregår arbejdet som problemer, der skal løses, projekter, der skal udføres. Denne model for en arbejdsproces, bestående af de fire faser, kan efter min mening anvendes på alle arbejdsprocesser, fra de mindste til de største. Den kan anvendes på at slå et søm i en væg, at dyrke en række kartofler, at passe et sygt menneske, at anlægge og drive en fabrik, at få en lov vedtaget i folketinget.

Del-arbejdsprocesser

De fleste arbejdsprocesser er komplicerede og indeholder mange del-opgaver eller del-arbejdsprocesser. F.eks. indeholder arbejdsprocessen "at bygge et hus" del-arbejdsprocesserne "at lægge kloakrør", "at støbe fundament", "at opmure en væg" osv. Opmuring af en væg indeholder igen del-arbejdsprocessen "at blande en portion mørtel" osv. For hver delarbejdsproces kan man igen tale om 4 faser som i den overordnede arbejdsproces, men 1. fase, beslutningen om at udføre arbejdsprocessen, er til en vis grad givet på forhånd, som en nødvendig følge af den overordnede arbejdsproces. Om man betragter en arbejdsproces som en selvstændig arbejdsproces eller som en del af en overordnet arbejdsproces afhænger af, om man kan betragte den som havende et formål i sig selv, eller den kun har et formål, en værdi, som led i en overordnet proces.

Deling af arbejdet

En arbejdsproces kan udføres af én enkelt person eller af flere personer i et samarbejde. Fra det enkelte menneskes synspunkt vil det at udføre en hel arbejdsproces sige at udføre alle faser i denne, fra beslutningen til værdsættelsen. Men arbejdsprocessen kan også bestå i et samarbejde, hvor flere personer i fællesskab deltager i alle faserne. Det kan være nødvendigt, hvis opgaven overstiger en enkelt persons kræfter. I pædagogisk sammenhæng udføres projektarbejde oftest af en gruppe, der kan støtte hinanden i arbejdet. Men også ude i det "virkelige liv" findes der projektgrupper, f.eks. i videnskabeligt arbejde, industriel produktudvikling, i kulturlivet, i græsrodsbevægelserne osv. I den

almindelige arbejdsdeling i industrien findes der imidlertid typisk en arbejdsdeling, som deler de forskellige faser op mellem forskellige mennesker. En arbejder "på gulvet" har som regel kun at gøre med den 3. fase: udførelsen, og endda kun med en lille brøkdelen af denne udførelse. Her er arbejdsprocessen som helhed altså delt op mellem flere, som ikke engang behøver at informere hinanden direkte om arten og betydningen af deres respektive del af processen. Hver for sig udfører de altså ikke egentlige arbejdsprocesser, men kun funktioner. Det er denne form for begrænsning af arbejdsprocessen, hvor mennesket kun deltager i udførelsen, men ikke er med i beslutningen, planlægningen og værdsættelsen, som Marx kaldte "fremmedgjort arbejde". Når det er menneskets særlige væsen til forskel fra dyrene at være selvbevidst, at træffe beslutninger og udføre arbejdsprocesser som "fri virksomhed", så må det betyde fremmedgørelse at blive sat til kun at udføre andres beslutninger. Arbejdet er så ikke længere specielt menneskeligt arbejde, men en ren dyrisk funktion (som man kunne sætte et veltrænet dyr eller en robot til at udføre):

Den bevidste virksomhed skiller umiddelbart mennesket fra den dyriske livsvirksomhed. Netop derfor er det et artsvæsen. Eller det er kun et bevidst væsen, dvs. dets eget liv er en genstand for det, fordi det er et artsvæsen. Kun derfor er dets virksomhed/n virksomhed. Det fremmedgjorte arbejde vender om på forholdet således, at mennesket, netop fordi det er et bevidst væsen, gør sin livsvirksomhed, sit væsen til kun et middel for sin eksistens.

Resultatet bliver således, at mennesket (arbejderen) kun føler sig frit i sine dyriske funktioner, når det spiser, drikker og avler børn, til nød også når det gælder bolig, pynt osv., og i sine menneskelige funktioner kun føler sig som dyr. Det dyriske bliver det menneskelige og det menneskelige bliver det dyriske. (Marx: Det fremmedgjorte arbejde)

Arbejdsbegrebet i syndefaldsmyten

I myten om syndefaldet i Det Gamle Testamente fik mennesket selvbevidsthed og dermed identitetsproblemer. Men samtidig blev det sat til at arbejde, som straf. Da Gud opdagede, at Adam og hans hustru havde spist af kundskabens træ, forviste han dem fra den sorgløse tilværelse i haven og satte Adam til at dyrke jorden og "spise sit brød i sit ansigts sved".

Men Gud Herren sagde: "Se, mennesket er blevet som en af os til at kende godt og ondt. Nu skal han ikke række hånden ud og tage også af livets træ og spise og leve evindeligt!"

Så forviste Gud Herren ham fra Edens have, for at han skulle dyrke jorden, som han er taget af; og han drev mennesket ud, og østen for Edens have satte han keruberne med det glimtende flammesværd til at vogte vejen til livets træ. (1. Mosebog, kap. 3)

Selvbevidsthed, identitet og arbejde er nøje knyttet sammen i syndefaldsmyten. Samtidigt fremgår det, at det alene er mennesket, der, til forskel fra alle de andre skabninger, skal arbejde.

Noter og henvisninger

Artiklen er en bearbejdet udgave af kapitlet "Arbejdsbegrebet" fra M. Husen: *Arbejde og Identitet*, Kbh. 1984.

Dewey, John: *Interest and Effort in Education*, Boston 1913. (Citatet er fra s. 75f)

Freinet, Célestin: *Folkets skole* (Pour l'Ecole du Peuple, 1969), Kbh. 1973.

Marx, Karl: "Det fremmedgjorte arbeid" i *Økonomisk-filosofiske manuskripter* (1844), Verker i Utvalg, I, s. 107-109.

Marx, Karl: *Das Kapital*, bd. 1 (1867), MEW

Witt-Hansen, Johs.: *Historisk materialisme*, Kbh. 1973

Kerschensteiner, Georg: *Arbejdsskolen* (Begriff der Arbeitsschule, 1912), Kbh. 1980.

Kerschensteiner, Georg: *Theorie der Bildung*, Leipzig 1926.

Husen, Michael: *Arbejdsbegrebet i den pædagogiske filosofi: Georg Kerschensteiners dannelsesteori*, Odense 1978.

Freire, Paolo: *De undertryktes pædagogik* (Pedagogia do oprimido, 1968), Kbh. 1976.